

BEPERKTE KANSEN OP EEN ZORGVELOZE OUDE DAG

HET LOT VAN GEBOUWEN VAN NA 1965

BERNARD COLENBRANDER

De Britse *new towns* van na de Tweede Wereldoorlog zijn een welbekend ijkpunt in het onderwijsprogramma van de Nederlandse architectuuropleidingen. Bedoeld als ze waren om de druk op de Londense metro-pool af te leiden, werd bij de realisering menig beginsel uit het repertoire van het modernisme op bruikbaarheid getest. Dat betrof de kwaliteit van het woningaanbod maar evenzeer het stedenbouwkundige arrangement van het totaal, dat behalve tuinstedelijk comfort ook een goede infrastructuur van voorzieningen zou moeten bieden en een adequate ontsluiting voor de diverse verkeersstromen. De meeste *new towns* kwamen in een krans om Londen terecht, met een aantal uitschieters noordwaarts. Op een daarvan, Runcorn bij Liverpool, koerste aan het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw een excursie van Delftse studenten af.¹ Ze kwamen om te zien wat er geworden was van het in 1967 door James Stirling (1926-1992) ontworpen woningbouwcomplex Southgate Estate. Stirling had er een welsprekende architectuur tot stand weten te brengen, opgebouwd uit rustieke geprefabriceerde standaardelementen, slim gerangschikt tot een totaal. De begane grond was voor groen en het snellere verkeer, terwijl voetgangers daarboven hun weg konden vinden over een straat op de verdieping.

Runcorn, gerealiseerd in de jaren tot 1977, was niet alleen een bij uitstek moderne omgeving, Stirlings Southgate Estate bevatte voor de goede verstaander ook ampele verwijzingen naar de Engelse architectuurgeschiedenis: de maatvoering van de binnenterreinen bijvoorbeeld, refereerde aan de *squares* van Bath en Edinburgh. Zo was er wel meer dat de Delftse

◀ 1. Het gebouw van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid toegeëigend voor informeel gebruik, 2023 (foto Herman H. van Doorn Gkf)

opleiders en studenten naar Runcorn dreef. Maar ze kwamen van een koude kermis thuis. Runcorn stond er namelijk niet meer, het bleek onverhoeds gesloopt, zo jong als het nog was. ‘Het was duidelijk’, schrijft François Claessens na van zijn verbijstering enigszins bekomen te zijn, ‘dat de privatisering die onder het bewind van Thatcher op de Britse eilanden huishield de levensduur van dit met veel idealen, inspanningen en investeringen gerealiseerde collectieve woningbouwproject nog voor zijn economische afschrijving beperkt had tot nog geen twintig jaar.’² Ook in Nederland kon zo iets zomaar gebeuren, voegde Claessens toe, doelend op de lotgevallen van de Bijlmermeer en, krasser nog, wat te gebeuren stond met de Zwarte Madonna, want ook die bij oplevering in de jaren tachtig veelbesproken bijdrage aan de Nederlandse volkshuisvesting werd meteen na het puberen alweer uit het leven weggegrist. Niet zo lang hierna werd trouwens een steenworp verderop in Den Haag een volgende klarenstoot in de vaderlandse architectuurgeschiedenis, de zaal van het Nederlands Danstheater, een subliem vroeg werk van Rem Koolhaas, ook al vroegtijdig geëuthanaseerd. Het maakte ongewild plaats voor de banale schortjesarchitectuur van het Amare-cultuurcomplex, waarvan wel zeker is dat het zich veel minder leent voor wat voor monumentale status dan ook.

ONTEMBARE OPRUIMWOEDE

Dit zijn geen uitzonderingen. Het is droevig gesteld met de ouderdomskansen van recente gebouwen – en voor gebouwen die met architectonische pretentie in het leven zijn gebracht, geldt dat net zo goed. Bouwkundige robuustheid vergroot de kansen op overleving daarbij niet zonder meer, zo ervoer ik aan den lijve toen ik me bijna twintig jaar geleden zette aan een monografie over een eigentijdse architect voor wie ik grote waardering had opgevat: Frans van Gool (1922-2015). Op het excursieprogramma dat ik samenstelde om een dag met Van Gool op pad te gaan, prijkte ook een gebouw dat me als onverwoestbaar was voorgekomen, massief geconstrueerd als het was uit baksteen en beton, het Phoenix kantoorgebouw in Amersfoort (1972-1980). Maar Van Gool haalde me meteen uit de droom, ik kon deze stop in ons programma rustig schrappen, want ik kwam te laat. Ook dit gebouw was er al niet meer.

Het lijkt wel of tegenwoordig *ieder* gebouw in aanmerking komt om geruimd te worden, ongeacht de leeftijd, bouwkundige toestand of architectonische kwaliteit. Zodra eenmaal de gedachte heeft postgevat dat het in de weg staat, dan is de kans dat het plat gaat aanzienlijk. Onredelijk als deze opruimwoede ook is, ze past bij een redenering die geworteld is in de functionalistische fixatie op een vermeende doelmatigheid die in de vorige eeuw sterk opgang maakte. ‘In a perfectly functioning state, according to the precepts

of functionalism, buildings would either fulfil their purpose or be demolished, except perhaps for a few exceptions’, schreef Fred Scott hierover in zijn behartigenswaardige *On altering architecture*, en hij zet de redenering daarna door tot het voorzienbare einde: ‘Alterations would be unknown. Through forethought and prescience, buildings would remain unchanged from the moment of their inception to their eventual demise.’³

Dat is overzichtelijk gesteld zo, toch gedraagt de gewone wereld zich niet altijd volgens dit eenvoudige schema. Er zijn uitzonderingen op de regel; soms is er ook ruimte voor veranderingen en blijken er meer opties voor een gebouw te zijn dan precies te blijven zoals het werd neergezet of te worden neergehaald. Anders dan de functionalistische doctrine stelt, is een gebouw niet per definitie een volkomen homogeen antwoord op een volkomen homogene vraag waarop nadien geen correcties mogelijk zijn. Het gebruik kan veranderen, het esthetische humeur kan van kleur verschieten en het gebouw kan zich daar desgewenst naar zetten.

DE PERMANENTIES VAN DE STAD

Om dichter bij de varianten te komen die van een dergelijke inschikkelijkheid het gevolg zijn, is het zaak de veerkracht van een gebouw te onderwerpen aan een meer genuanceerd onderzoek dan de functionalistische idee voorschrijft. Een bekend diagram, gemaakt om recht te doen aan een verruimde verdraagzaamheid voor aanpassing, is afkomstig van Stewart Brand. Het onderscheidt de verschillende lagen van een gebouw naar hun vermeende veranderingsgeschiktheid.⁴ Wat in het interieur van een gebouw wordt opgesteld (*stuff*) is vanzelfsprekend snel inwisselbaar; de ruimtelijke plattegrond (*space plan*) geeft wat minder gemakkelijk mee en dat geldt evenzeer voor de installatietechniek (*services*) en zelfs voor de bekleding (*skin*) van het gebouw, terwijl het grondstuk (*site*) nogal onvervreemdbaar is. Potentieel heeft iedere laag een andere levensduur, is het basisidee.

Dit diagram is aanmerkelijk subtieler dan het eerdere alles-of-niets-schema, maar ook hier is het uitgangspunt dat over het lot van een gebouw in redelijkheid kan worden beschikt, zolang het functionele vraagstuk maar nauwkeurig, laag voor laag, geanalyseerd wordt. Op die redelijkheid kan echter lang niet altijd peil worden getrokken. Er zijn veel voorbeelden van gebouwen die het loodje hebben gelegd na een grillige besluitvorming over hun lot, zonder dat daar enige logica in herkend kan worden. De menselijke aard is wisselvallig en dat werkt door in hoe met gebouwen wordt omgegaan.

Daarom komen culturele verkenningen van hetzelfde vraagstuk soms dichter bij de werkelijkheid dan de veronderstelde *rocket science* van deterministisch ge-

oriënteerde functionaristen. Cultuur sluit immers niet alleen de logische redelijkheid in, maar het geheel van affectieve neigingen, inclusief op het oog minder productieve varianten daarvan. Aldo Rossi is hier een geschikte referentie, alleen al vanwege zijn definitie van de stad als *fabbrica della città*, waarmee zowel de materiële gedaante van de stadsvorm wordt aangeduid als het culturele project dat de omgang met die vorm gaande houdt. De stad – en dus het gebouw – geldt bij Rossi als een ‘onderbroken werk’: ‘With time, the city grows upon itself, it acquires a consciousness and memory. In the course of its construction, its original themes persist, but at the same time it modifies and renders these themes of its own development more specific.’⁵ Rossi spreekt van bewustzijn en geheugen: precies door de werkzaamheid van die fenomenen kan de stad zich als cultureel project gedragen en begrepen worden.

Wie dit nogal vaag en ongedefinieerd vindt, moet nog even doorlezen in Rossi’s legendarische boek over de stad. Het culturele project zweeft bij Rossi namelijk niet in het niets, maar wordt gedragen door permanenties, ook wel door hem aangeduid als ‘primaire elementen’, waarmee de dragende, onmisbare gebouwen van de stad worden bedoeld. Rossi’s primaire elementen vallen aanvankelijk samen met de historisch overgeleverde institutionele en religieuze gebouwen, die alleen al door hun omvang en status de structuur van de stad wisten te bepalen en dat deels nog steeds doen. Meer in het algemeen, toegedacht naar de laat-moderne tijd, zijn primaire elementen uit te leggen als de permanenties in de stad die als monumentale aangrijpingspunten kunnen dienen voor het stedelijk organisme, mits ze als zodanig door de gemeenschap en het openbaar bestuur worden gezien en gekoesterd. Op deze manier gezien is het geheugen van de stad net zo goed mentaal als materieel.

ONVOORSPELBARE OVERLEVINGSKANSEN

Met de mogelijke gedaante van deze mentale en materiële permanenties voor ogen, begint in feite het denken over erfgoed, met inbegrip van het erfgoed uit de laatste halve eeuw. Het benoemen van wat permanentie verdient, is vanouds de kerntaak van de institutionele monumentenzorg. Dat daarbij functies zijn gaan domineren uit een lager echelon dan dat van de klassieke instituties en de kerken is een onvermijdelijk bijverschijnsel van de tegenwoordige architectuur. Selectie is de causaal afgeleide van het zoeken naar permanenties, niet zozeer op grond van functionele prestatie of functionalistische verdienste, maar op grond van waardering, desnoods in de meest subjectieve zin. De onvermijdelijke vergankelijkheid van zelfs de meest permanente permanentie noopt daarbij echter ook tot een aannemelijke inschatting van het aanpassingsvermogen ervan in de tijd. Alleen zo kan beoor-

deeld worden hoe robuust de verdedigingslinie dient te zijn, variërend tussen onneembaar en elastisch, wanneer het voortbestaan van geselecteerde gebouwen op het spel komt te staan. Stewart Brands schema is voor een dergelijke evaluatie een goed begin, maar ook niet meer dan dat, doordat het alleen scherpstelt op de materiële lagen.

Een meer tot in het detail uitgewerkte benadering van hetzelfde vraagstuk kwam beschikbaar met de recente studie van Ruurd Roorda en Bas Kegge, *Vitale architectuur*.⁶ In deze studie worden de toekomstkansen van gebouwen bezien in een uitgebreid stelsel van overwegingen, onderverdeeld in drie hoofdstukken: economie, architectuur, cultuur. Hoe monumentaal ook, ieder gebouw komt ergens in een boekhouding voor, waardoor economie een onvermijdelijke factor is in de levensduur van een gebouw. Het vertegenwoordigt bijvoorbeeld een zekere grondwaarde die, samen met de gradatie van boekhoudkundige afschrijving, een besluit over de toekomst van een gebouw in een bepaalde richting kan duwen, hetzij aanpassen, behoud of sloop. In het verlengde hiervan kunnen architectonische overwegingen behulpzaam zijn om vast te stellen of het gebouw in kwestie zich leent voor ander gebruik en of het zo nodig is uit te breiden. Het lemma cultuur, ten slotte, houdt bijvoorbeeld in dat de gevolgen worden ingeschat van de al dan niet officieel beschermde status van het gebouw.

Met het onderzoek van Roorda en Kegge is een bruikbare checklist beschikbaar gekomen om een gebouw te onderzoeken op overlevingskansen. Dat wil echter helaas niet zeggen dat er veel voorspellende waarde aan kan worden toegekend. Een hoge grondwaarde *kan* eventueel een factor zijn om een aanzienlijk historisch gebouw gemakkelijk te willen vervangen door een ander, maar het is geen wetmatigheid. Dat een gebouw is uit te breiden *kan* een voordeel zijn bij een eventuele herbestemming, maar ook dat biedt geen garantie voor overleven, net zoals een robuuste materialisering niets zegt. Veel gemakkelijk uitbreidbare gebouwen zijn verdwenen zonder ooit uitgebreid te zijn, zoals veel onverslijtbare gebouwen geen kans hebben gekregen om de slijten. De enige factor die min of meer betrouwbaar lijkt te zijn als maatstaf voor voortgezet bestaan is een status als monument. Degene die het plan opvat om een officieel monument te slopen, kan er namelijk op rekenen dat het bevoegd gezag dit niet zonder meer zal laten passeren. In de praktijk heeft dat meer gewicht dan dat het gebouw erg robuust is of anderszins architectonisch verdienstelijk, maar dan zonder officiële beschermde status. *Ieder* gebouw kan namelijk kapot.

MAATSTAF VAN NEUTRALITEIT

Wat vanuit cultureel oogpunt als een permanentie wordt aangemerkt, heeft die status in werkelijkheid

dus niet vanzelfsprekend. Architectuur is een maatschappelijk toegepaste kunst, niet een kunst die in weldadig isolement desnoods in de vergetelheid kan raken zonder daaraan ten gronde te gaan. Ongemerkt is in de moderne en laatmoderne tijd een aspect van deze toegepaste functie van architectuur uitvergroet geraakt, dat de tijdelijkheid ervan geaccentueerd heeft. Tegenwoordig is een gebouw minder dan voorheen een bestendig in materie gestolde functie en meer dan voorheen een neutrale voorziening, oftewel een *commodity*. Het hangt samen met de afgenomen betekenis van het klassieke typologische stelsel dat onderscheid maakt tussen huizen, paleizen, kantoren en fabrieken. In de diensteneconomie van nu is de scherpe definitie van deze categorieën aan erosie onderhevig: werk speelt zich veelal niet meer af op boerderijen of in fabrieken, ieder met een specifiek op de functie toegesneden ruimtelijk arrangement, maar in omgevingen waarvoor min of meer dezelfde wensen van comfort en veiligheid worden aangehouden als voor een woning.

De neiging tot gelijkenschakeling zet zich in de interieurs door, waar bijvoorbeeld eisen van ruimtelijke efficiency en een geslonken besef van personele hiërarchie het einde hebben ingeluid van het ouderwets ingedeelde kantoor. Een kantoorvloer kent tegenwoordig nauwelijks ruimtelijk onderscheidende elementen meer en bestaat voornamelijk uit meubilair. In woningen wordt het aloude onderscheid tussen keukens en kamers minder en minder door een wand, een gang of een doorgeefluik geaccentueerd. Ruimtelijke interieurs zijn in beginsel neutraal en geschikt voor meervoudig gebruik, in de hedendaagse, genivelleerde zin van dat begrip. Niet voor niets is flexibiliteit een sleutelwoord geworden dat vast onderdeel is gaan uitmaken van de makelspraak en het jargon van architecten en bouwers: regelmatig is het de essentie van een gebouw en is er niets anders over te zeggen dan dat het voor van alles geschikt is.

DE HERTZBERGER-CASUS

De verwachtingen die tegenwoordig aan een gebouw gehecht worden, werken niet alleen door in het programma van nieuwbouw, maar evenzeer in de omgang met bestaande gebouwen. Voor zover die bestaande gebouwen de kenmerken dragen van de klassieke typologie zal hun weerstand flink worden beproefd, want een specifiek ontworpen gebouw verandert niet zomaar in een willekeurig te gebruiken *commodity*. Desondanks zijn inmiddels veel historische kerken en industriële artefacten betrekkelijk moeiteloos omgezet naar een wezensvreemd programma uit de *leisure*-economie. Het wordt maatschappelijk gewaardeerd als een demonstratie van succesvol erfgoedbehoud, al is de geloofwaardigheid van het geschapen tafereel in lang niet alle gevallen overtuigend.

Bij gebouwen van later datum, niet in de laatste plaats bij gebouwen uit de Post 65-generatie, waarin de omslag naar een programma van maximale flexibiliteit vaak al merkbaar is, zou het aanpassingsvermogen groter moeten zijn. De werkelijkheid is echter weerbarstig, ook bij gebouwen uit de Post 65-categorie die intrinsiek op veranderbaarheid geprogrammeerd zijn – en om dat op zijn scherpst te illustreren, moet hier wel de naam van Herman Hertzberger (1932) vallen. Bij uitstek deze Nederlandse architect, die vanaf de jaren zestig wereldfaam kreeg door zich ostentatief toe te leggen op een architectuur van meervoudig functioneren, heeft het zwaar te verduren gekregen toen zijn gebouwen gelijk met hemzelf op leeftijd kwamen. Dat speelde nog niet bij de renovatie van zijn Muziekcentrum Vredenburg in Utrecht, omdat dit gebouw specifiek als muziekzaal is ontworpen en daardoor een traditioneel type vertegenwoordigt. Oorspronkelijk werd Vredenburg in 1979 opgeleverd. Veertig jaar later werd het na een drastische renovatie, waarbij Hertzberger nota bene zelf als regisseur optrad, ingebed in het zalencomplex TivoliVredenburg. Was de achthoekige grote zaal van Vredenburg oorspronkelijk de climax van een met vele architectonische details uitgesponnen toenadering vanuit de Utrechtse binnenstad, in de herziene versie verwerd deze zelfde zaal tot een groot, zij het nog steeds briljant doorontworpen meubelstuk in een willekeurig ruimtelijk arrangement van zalen met een indifferent exterieur. Dat de zaal op zichzelf, als rudiment, behouden kon blijven, illustreert desalniettemin wat permanentie in laatste instantie kan inhouden voor een gebouw: verder terug in het gedrang kan de architectuur niet komen.

CENTRAAL BEHEER

Een ander hoofdwerk van Hertzberger is het iets oudere kantoorgebouw voor Centraal Beheer in Apeldoorn (1968-1972). In wat dit gebouw in de loop der tijd doorstaan heeft, trekt zich alles samen van wat hiervoor gereleveerd werd. De gebruiksgeschiedenis is een spektakel met plotwendingen waartegen geen functionalistische doctrine is opgewassen. Centraal Beheer kwam tot stand door een opdrachtgever die niet opzag tegen een heel ander dan het gebruikelijke kantoor-milieu, gestructureerd door clusters van vierkante kantooreilanden, onderscheiden door vanboven verlichte vides en verbonden door een circulatieroute van bruggen. Het klassieke kantoor had hier in één klap een coherente opvolger gekregen, waarvan de voornaamste kenmerken hun weg konden vinden in gebouwen van bewonderaars dichtbij en ver, ook omdat het gebouw vaak werd gepubliceerd. Met het iets oudere Burgerweeshuis in Amsterdam van Aldo van Eyck werd Centraal Beheer het icoon van wat als structuralisme bekend kwam te staan. Maar omdat dat structuralisme als begrip van buiten de architectuur komt en

een oorsprong heeft in de filosofie, bestaat tot op de dag van vandaag verwarring over wat Van Eyck en Hertzberger er precies mee bedoelden. Dat zit Hertzberger dwars, temeer daar de juiste uitleg van dat structuralisme behulpzaam is om te begrijpen hoe hij zich te weer heeft gesteld toen het gebouw in zijn voortbestaan bedreigd werd. '[L]aten we bij structuralisme nu eens ophouden alleen maar te denken aan het formele aspect van een uitgesproken constructie. Structuralisme is van origine een begrip uit de taal filosofie, waar het staat voor de relatie van taal als collectief instrument waarmee de taalgebruikers de vrijheid geboden wordt van persoonlijke interpretatie', schreef Hertzberger kort geleden. 'Structuralisme in architectuur betreft een ruimtelijk kader waarbinnen niet alles programmatisch binnen functies is vastgelegd maar waarbinnen de vrijheid gelaten is voor invulling van nadere bestemmingen, zodat een bouwwerk zich van plek tot plek kan aanpassen aan wat van tijd tot tijd nodig is en daarmee dus aan nieuwe behoeften.'⁷

Deze uitleg maakt niet alleen begrijpelijk waarom Hertzberger het bij de renovatie van zijn Utrechtse Muziekcentrum zo pijnlijk ver heeft laten komen, maar is ook typerend voor zijn opstelling tijdens de grillige geschiedenis van Centraal Beheer nadat duidelijk werd dat de kantoreilanden na ruim dertig jaar gebruik niet konden blijven zoals ze waren. Het verloop is beeldend opgetekend door Stephan Petermann in het boek *Back to the office*, dat hij recentelijk met Ruth Baumeister publiceerde.⁸ Al ruim vijftien jaar is de toekomst van Centraal Beheer ongewis, speelbal als het geworden is in een wirwar van acties van wisselende eigenaren en projectontwikkelaars, met zo nu en dan een bijrol voor de architect en het openbaar bestuur.

OP WEG NAAR DE RUÏNE

In 2007 verkoopt Achmea, het moederbedrijf van Centraal Beheer, het gebouw aan de SNS-bank en projectontwikkelaar TCN, om het aansluitend meteen terug te huren: in makelspraak heet dat *sale-and-lease-back*. Toevalligerwijs wordt het gebouw een jaar later aangewezen als gemeentelijk monument, maar dat verandert niets aan het dynamische vervolg. Achmea beëindigt de huur met ingang van 2013 en betreft een nieuwbouw elders. Het gebouw komt grotendeels leeg te staan. Een jaar eerder is een van beide eigenaren, TCN, bezweken aan de kredietcrisis. Met SNS gaat het evenmin florissant, de bank gaat eveneens failliet, waarna het bezit aan het Rijk toevalt. Onder het heersende neoliberale beleid kan dat hooguit tijdelijk soelaas bieden, want het Rijk vervreemdt waar mogelijk het eigen bezit. Centraal Beheer, waarvan de waarde op dat moment geschat wordt op € 38 miljoen, komt helaas terecht in het 'slechte mandje'. Het gebouw wordt in 2015 te koop gezet en vindt in projectontwikkelaar Certitudo een nieuwe eigenaar, die het voor een

schijntje kan verwerven: € 2,5 miljoen. In de tijd dat TCN nog in het spel was, werd overwogen het gebouw geschikt te maken voor de Saxion Hogeschool, zonder tot resultaat te komen. Zodra Certitudo eigenaar is geworden, ontbreekt een dergelijk perspectief. Dat in de projectontwikkeling 'locatie' cruciaal voor een eventueel succes wordt geacht, kan voor niemand meer nieuws zijn: een groot, leeg, onderhoudsgevoelig gebouw in Apeldoorn is dan niet zomaar een *asset*. Dat verklaart ook het verschil tussen € 38 miljoen en € 2,5 miljoen. Certitudo heeft ervaring opgedaan in de Eindhovense Strijp-S en daar meegemaakt dat oude gebouwen geschikt gemaakt kunnen worden voor *start-ups* en er ook nog geld verdiend kan worden. Dat is in Apeldoorn ingewikkelder. Terwijl Centraal Beheer langzaam in een ruïne verandert door leegstand en vandalisme, studeert Certitudo met Hertzberger op haalbare oplossingen (afb. 2). De plattegrond van clusters leent zich niet gemakkelijk voor woningbouw, omdat er te veel interieur is voor te weinig buitengevel. Er ontstaan varianten waarbij de plattegrond evolueert naar een door een passage gemarkeerd onderscheid tussen vier eenheden, waarvan er ten minste een ook voor kantoorfuncties geschikt gemaakt kan worden. Om er verkoopbare en verhuurbare woningen in te krijgen wordt doorgewerkt, maar het past alleen door de plattegrond en de materialisering flink aan te pakken. Dat er talloze koudebruggen zijn weg te werken, is ook evident.

Een conclusie blijft vooralsnog buiten bereik, temeer daar ook Certitudo de gevolgen ondervond van zakelijke tegenslag en inmiddels failliet is verklaard: patstelling. Voor het moment is een patstelling echter beter dan het uitvoeren van een plan dat architectonisch noch commercieel al helemaal voldragen is. Het geeft de moeilijkheidsgraad aan van deze opgave. Een status als rijksmonument zou helpen: dat was eerder ook een factor van belang voor het behoud van Van Eycks Burgerweeshuis, al staat die permanentie op een toplocatie en is het te exploiteren oppervlak ervan vijf keer zo klein.

EEN MINISTERIE IN DEN HAAG

Erg opmerkelijk in de lang voortdurende ontwikkelingsgang van Centraal Beheer na de *sale-and-lease-back* is de kennelijk onbegrensde inschikkelijkheid van Herman Hertzberger, kaarsrecht de ideologische lijn volgend dat een gebouw een generiek ruimtelijk kader is zonder finale programmatische specificatie. Hij houdt daar aan vast, zelfs wanneer de materiële consistentie van het origineel daar overduidelijk on-

► 2. Centraal Beheer in verval en Herman Hertzberger tekent de transformatie van Centraal Beheer, 2023 (stills uit documentaire *The Proof of the Pudding van Herman Hertzberger van Patrick Minks, Jaap Veldhoen en Wouter Snip*)

der lijdt. Terwijl het lot van Centraal Beheer chronisch onzeker blijft, wordt ook de toekomst van een twintig jaar jonger hoofdwerk van Hertzberger instabiel: het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid in Den Haag (1979-1990). Zonder acht te slaan op de principieel decentrale compositie van de Haagse stadsplattegrond besluit het Rijk op het laatst van de vorige eeuw namelijk om alle ministeries naar het vermeende stadscentrum om het Spui te halen. De ministeriegebouwen buiten dit gebied, waaronder het Ministerie van OCW in Zoetermeer, worden opgegeven, en zo ook Hertzbergers nog frisse gebouw voor Sociale Zaken, gelokaliseerd bij het iets belendend van het stadscentrum gelegen station Laan van Nieuw Oost-Indië.

Passend bij het neoliberale ideologische moment wordt het gebouw te koop gezet en verworven door ontwikkelaar Vorm, samen optrekkend met de Meyer-Bergman Erfgoed Groep, nazaat van voorheen MAB. MAB was de ontwikkelaar die in de jaren negentig van de vorige eeuw de initiator was van De Resident, het centrale project om Den Haag van een geloofwaardig centrum te voorzien. De nieuwe eigenaar betaalt € 23 miljoen voor de 56.000 vierkante meter ministerieel gebouw en is er niet zomaar van overtuigd dat deze uitgave zal renderen wanneer het bestaande gebouw behouden zal moeten blijven, hoe jong en robuust het ook is. Aannemend dat de bruto-nettoverhouding van het volume van Sociale Zaken zich niet gemakkelijk leent voor transformatie naar woningbouw – vergelijkbaar met Centraal Beheer – wordt sloop nadrukkelijk overwogen. Achtereenvolgens worden plannen gepresenteerd voor vervangende nieuwbouw door UNStudio, Rijnboutt en Barcode, terwijl Hertzberger knarsetandend toekijkt.

In het licht van de recente ontwikkeling van de bouwkosten naar boven toe is het exploitatiemodel voor woningbouw ter plaatse echter nog niet meteen overtuigend, tenminste niet zolang de in Den Haag verplichte maatstaf wordt aangehouden dat veertig procent van de gerealiseerde woningen als sociale huur moet worden aangeboden. Doorgerekend zou dit leiden tot woningen met een oppervlak van ongeveer dertig vierkante meter. Ondertussen wordt in de werkelijkheid van het dagelijks gebruik de aannemelijkheid bewezen van Hertzbergers stelling dat een gebouw als dit een ruimtelijk kader is dat zich leent voor meer bestemmingen dan alleen de oorspronkelijke. Het gebouw van Sociale Zaken wordt informeel maar met succes toegeëigend door nieuwe gebruikersgroepen: start-up-ondernemingen, studenten en statushouders, allemaal verzameld om het grote atrium (afb. 1 en 3). Uitkomst op termijn is ook hier ongewis, maar

Hertzberger blijft er onvermoeibaar op hameren dat onderdelen van het gebouw, in het bijzonder de constructieve delen, nog decennialang mee kunnen.⁹

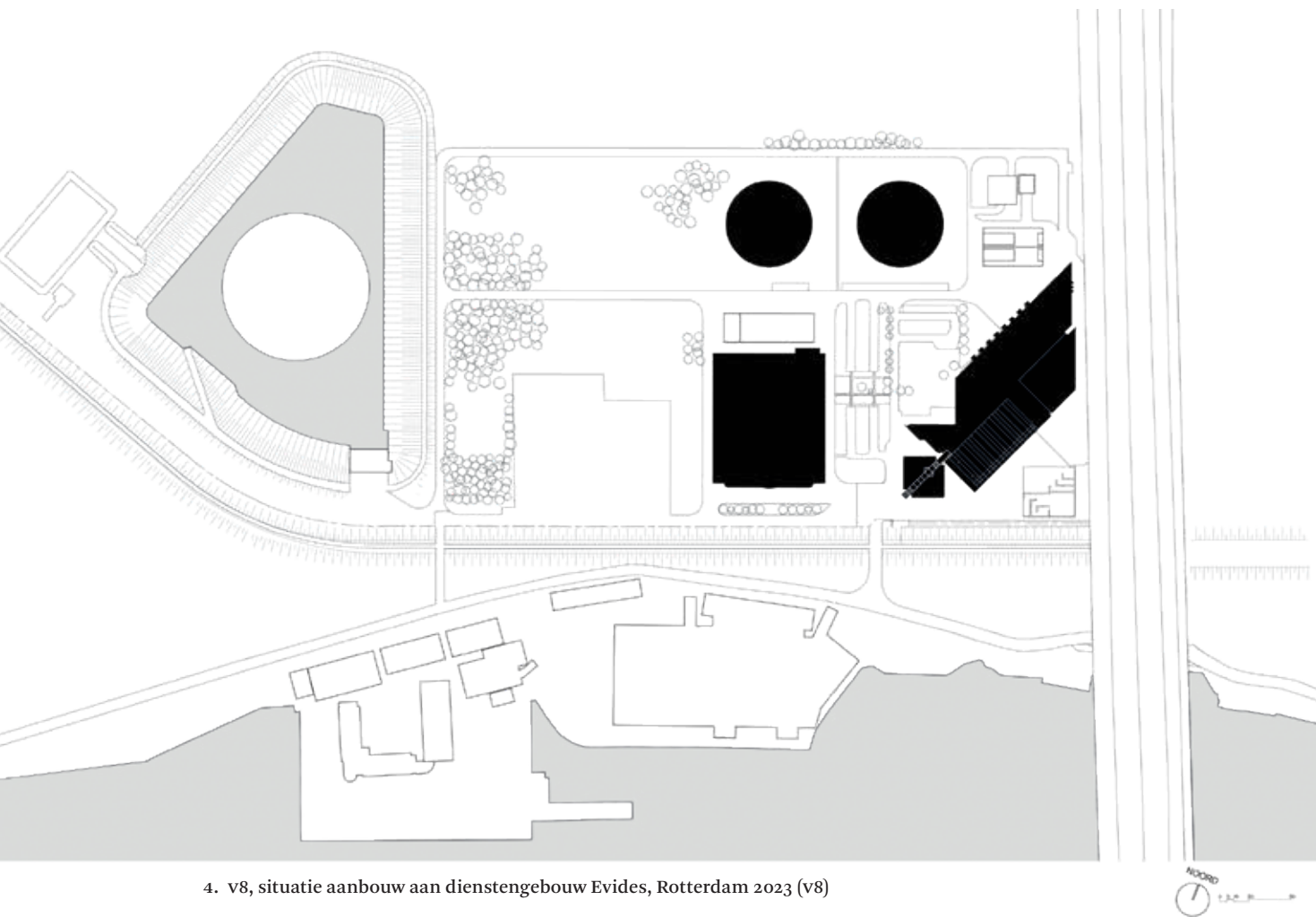
DE QUIST-CASUS

Ieder voor zich zijn Centraal Beheer en Sociale Zaken hoofdpijndossiers geworden voor alle actoren die bij deze gebouwen betrokken zijn. De architect mag dan in principe akkoord gaan met de veranderbaarheid van zijn gebouwen, maar dat maakt nog niet dat ze ook veranderbaar *zijn*. Bovendien is er de extreme grilligheid van het maatschappelijk proces, met eigenlijk alleen een eventuele monumentenstatus als kalmerend middel om een onguur einde te vermijden. Het typeert, zoals eerder gesteld, een architectonische cultuur waarin gebouwen *commodities* zijn geworden. Maar er zijn uitzonderingen op die cultuur, ook wanneer het gebouwen betreft met duidelijk erfgoedpotentie van na 1965.

Het oeuvre van Wim Quist (1930-2022) ontstond onder een ander ideologisch gesternte dan dat van Hertzberger en dat heeft linea recta doorgewerkt in wat zijn gebouwen overkwam naarmate ook zij ouder werden en onderhevig raakten aan de drang tot aanpassing. Quist zag zijn gebouwen allerminst als een ruimtelijk kader waarop naderhand gevarieerd zou kunnen worden, afhankelijk van nieuwe gebruikswensen. Wellicht was verandering niet bij voorbaat uitgesloten, toch is de dominante opvatting achter zijn gebouwen dat ze in zichzelf voltooid zijn en daardoor lastig aanraakbaar. Wie dat toch probeerde en Quist erbuiten hield, kon rekenen op zijn toorn. Dat overkwam het waterbedrijf Evides toen het de door Quist aan de voet van de Rotterdamse Brienoordbrug ontworpen werklocatie voor het drinkwaterbedrijf Kralingen (1973-1979) wilde uitbreiden met een nieuw hoofdkantoor.

De befaamde 'druppels' voor de waterreservoirs en de filtergebouwen konden rustig buiten schot blijven voor de gewenste uitbreiding, maar diagonaal aan de kop van het bestaande dienstengebouw was in de vooraf meegegeven instructie een bescheiden driehoek aangewezen waar aangebouwd zou kunnen worden. Uit de Europese aanbestedingsprocedure kwam het Rotterdamse architectenbureau v8 als winnaar tevoorschijn. Quist werd pas ingelicht medio 2020, nadat de aanbesteding was afgerond en een door de winnaar gemaakte beperkte uitwerking van de opgave voorlag. Hij was des duivels. Hij was beledigd niet geconsulteerd te zijn, maar ook door de in zijn ogen verkeerde stedenbouwkundige keuze voor een driehoekig nieuw volume, de architectonische uitwerking daarvan en de aansluiting tussen het nieuwe volume en de bestaande bebouwing. In het najaar van 2021 volgde een kortgeding, aangespannen door Quist tegen Evides, dat in zoverre tot resultaat leidde dat

◀ 3. Het gebouw van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid toegeëigend voor informeel gebruik, 2023 (foto Herman H. van Doorn Gkf)

4. v8, situatie aanbouw aan dienstengebouw Evides, Rotterdam 2023 (v8)

naderhand een gesprek op gang kwam tussen Quist, Evides en architect Michiel Raaphorst van v8.¹⁰ Op verzoek van Quist trad pro deo de net teruggetreden rijksbouwmeester Floris Alkemade aan 'om vanuit een onafhankelijke positie een oplossingsrichting te zoeken'.¹¹ Onder de bemiddelende leiding van Alkemade ontstond geleidelijk overeenstemming over het idee om de aanbouw als een over de diagonaal geplaatste kubus via een smal tussenlid aan het bestaande gebouw te koppelen (afb. 4).¹² De toenadering was gemaakt, maar ieders autonomie bleef bewaard. Quist overleed in de zomer van 2022; Alkemade zette zijn bemiddelende werk voort tot het ontwerp medio 2023 een bijna Quist-achtige sereniteit had bereikt en klaargemaakt kan worden voor presentatie bij de Rotterdamse Commissie voor Welstand en Monumenten (afb. 5 en 6).

Quist liet in zijn eigen ontwerpexercities, toegepast op erkende monumenten, zien dat het hem onmogelijk was om het origineel wezenlijk toe te naderen. Dit geldt bijvoorbeeld voor de uitbreiding van het Kröller-

Müller Museum in Otterlo (1970-1977) en de renovatie van het Rijksmuseum in Amsterdam (1981-1990). Karakterologisch stond hem maar een enkele weg open: het tot in ieder detail doorvoeren van het eigen handschrift. Het cultiveren van het wederzijds respect is een benadering die hout snijdt in omstandigheden waarin het voortbestaan van het betreffende primaire element niet ter discussie staat en de daaraan verbonden functie evenmin. Het overkwam Quist en hij gedroeg zich navenant. De architecten van v8 en hun opdrachtgever hebben zich gaandeweg wat ze hier meemaakten eigen gemaakt. Voor de *commodities*, die bij iedere bedrijfsmatige oprisping opnieuw in beweging moeten komen om zich bij een veranderde realiteit aan te passen, is het probleem ernstiger en urgenter. Daar is het respect over en weer namelijk niet vanzelfsprekend en wordt het bestaande gebouw eenvoudig verondersteld mee te bewegen of zo nodig te wijken. Dit was wat Hertzberger overkwam en wat zijn agenda voor jaren bepaalde. Die agenda kon wel eens symbool staan voor de inzet die ook van anderen nodig is om zich om het erfgoed van na 1965 te bekommeren.

5. v8, entree aanbouw aan dienstengebouw Evides, Rotterdam 2023 (v8)

6. v8, aanzicht zuidgevel aanbouw aan dienstengebouw Evides, Rotterdam 2023 (v8)

NOTEN

- 1 F. Claessens, 'In memoriam Runcorn', *Oase* 57 (2001), 104-117.
- 2 Claessens 2001 (noot 1), 104.
- 3 F. Scott, *On altering architecture*, Abingdon 2008, 1.
- 4 S. Brand, *How buildings learn*, Londen 1994.

- 5 A. Rossi, *The architecture of the city*, Cambridge 1982 (1966), 21. Voor een compacte reconstructie van het denken van Aldo Rossi over monument en stad, zie: B. Colenbrander, *De verstrooide stad*, Rotterdam 1999, 122-125.
- 6 R. Roorda en B. Kegge, *Vital architecture. Tools for durability/Vitale architectuur*.

- 7 H. Hertzberger, ongepubliceerde tekst 'Van "werkplaats voor 1.000" naar overdekte ministad', 2 december 2021. Ter beschikking gesteld aan auteur door bureau AHH.
- 8 R. Baumeister en S. Petermann, *Back to*

tuur. Gereedschap voor levensduur, Rotterdam 2016.

- the office. 50 revolutionary office buildings and how they sustained*, Rotterdam 2022, 388-399. Informatie ook ontleend aan een interview van auteur met Herman Hertzberger en Laurens Jan ten Kate, Amsterdam 1 juni 2023.
- 9 АНН, *SoZaWe. De toekomst van het voormalige gebouw Ministerie van Sociale Zaken. Poort naar de stad*, Amsterdam 2021.
- 10 Vonnis in kortgeding 5 november 2021, rechtbank Rotterdam zaaknummer C/10/621627 / KG ZA 21-584.
- 11 Gespreksnotitie Floris Alkemade, d.d. 22 december 2021, ter inzage gegeven aan auteur. Interview auteur met Floris Alkemade, Sint-Oedenrode, 30 mei 2023.
- 12 Interview auteur met Michiel Raaphorst en Frank Huibers (v8 architecten), Rotterdam 22 juni 2023.

EM. PROF. DR. B. COLENBRANDER (1956) was van 2005 tot zijn emeritaat eind 2022 hoogleraar Architectuurgeschiedenis en -theorie aan de Technische Universiteit Eindhoven. Tot 2023 was hij bestuurslid van de Sikkens Foundation. Sinds 2019 heeft hij zitting in het bestuur van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond (KNOB). Sinds 2020 is hij lid van de Integrale Kwaliteitskamer in Antwerpen, als adviseur van de Stadsbouwmeester.

SCANT HOPE OF AN UNTROUBLED OLD AGE THE FATE OF POST-1965 BUILDINGS

BERNARD COLENBRANDER

Buildings completed after about 1964 cannot count on surviving into old age, however robust some of them may still be. Any building can perish, irrespective of age, structural condition or architectural quality. Once the idea that a building is in the way has taken hold, its chances of being torn down are considerable. All the more the building has lost its original function. This essay takes the position that the functionalist fixation on fitness for purpose has fed through into the way existing buildings are treated and the intellectual reflection on that. Take Stewart Brand's famous diagram. It distinguishes the various material layers of a building according to their different lifespans, yet that is no guarantee that those lifespans will be respected in practice: a building is by no means always treated justly, let alone the material lifespan of the different layers of a building. Nevertheless, for anyone devoted to the city as cultural project, there is still Aldo Rossi's renowned theory regarding a city's 'permanences' of cultural value. The lifespan problem of more recent architecture is amplified by the fact that buildings are

increasingly categorized as a neutral amenity, in other words, a commodity. As such, they can be manipulated at will and without taking account of any architectural merits they may possess. Two highly regarded buildings by the architect Herman Hertzberger have struggled to survive in recent years: the Centraal Beheer offices in Apeldoorn (1968-1972) and the Ministry of Social Affairs in The Hague (1979-1990). Although both buildings were designed to be functionally flexible, that has not rendered them proof against the whims of the real estate market: the survival of both buildings is still on the line in 2023.

Paradoxically, the second case study presented in this article is more hopeful, even though it concerns a building that was most certainly not designed to be adaptable. It is the office of the Kralingen water company in Rotterdam (1973-1979) by Wim Quist. While the initial idea for the extension of this building gave rise to conflict, mediation eventually produced an architecturally convincing solution acceptable to all the parties involved, including the original architect.